

NAAR EEN DUURZAME VISSERIJ

Het Productschap Vis als facilitator?

Arwin van Buuren

Referentie:

Buuren, M.W. van (2004) Naar een duurzame visserij. Het Productschap Vis als facilitator? In: *Bestuurskunde*, 13 (4), juli 2004, p. 163-170.

Personalialia

Drs. M.W. van Buuren

Centrum voor Publiek Management

Bestuurskunde

Erasmus Universiteit Rotterdam

Postbus 1738

3000 DR Rotterdam

tel.: 010-4082045

e-mail: vanbuuren@fsw.eur.nl

Inleiding

De afgelopen jaren is er veel discussie over de noodzakelijkheid van een nieuwe balans tussen ecologische en economische waarden. Breed wordt erkend dat het tijd is om te zoeken naar nieuwe verhoudingen tussen deze, vaak strijdige, belangen (zie Weggeman, 2003).

De visserij is één van de sectoren waarin deze discussie wordt gevoerd. Onder aanvoering van haar brancheorganisaties probeert de visserij de ‘vergroening’ van het visserijbeleid in een voor haar wenselijke richting te sturen. Het ministerie van Landbouw en de Europese Commissie trachten daarentegen de sector te stimuleren en zonodig te dwingen meer duurzame vormen van visserij te ontwikkelen. Het Productschap Vis heeft een lastige positie in deze discussie. Enerzijds behoort het de belangen van de sector te verdedigen, anderzijds moet het schap ook het algemeen belang behartigen. Het moet voortdurend inschatten wat het wel en niet kan, gegeven de opvattingen in de sector over wederzijdse domeinen en geëigende praktijken, ofwel de geldende institutionele verhoudingen. In dit artikel wil ik ingaan op de vraag hoe het schap invulling geeft aan zijn positie binnen deze spanningsvolle institutionele structuren.

Allereerst bespreek ik de structuur van het Productschap, als publiekrechtelijk bedrijfsorgaan (PBO). Daarna beschrijf ik de institutionele structuur van het visserijnetwerk waarbinnen het Productschap opereert, met name voor wat betreft de discussie rond duurzaamheid. Vervolgens beschrijf ik de ontwikkelingen die het schap hebben genoodzaakt te proberen om de sector mee te krijgen in een duurzaam transitieproces. Ik ga in op de moeilijkheden die dit met zich meebrengt en op de door het schap gekozen strategieën om het hoofd te bieden aan deze problemen. Tot slot analyseer ik de casus vanuit het gekozen regelperspectief en formuleer ik enkele conclusies.

Dit artikel is gebaseerd op mijn afstudeeronderzoek naar de positie van het Productschap Vis (Van Buuren, 2002).¹ Voor dit onderzoek zijn onder meer een aantal hoofdrolspelers uit het visserijnetwerk geïnterviewd.

Het Productschap Vis als PBO

Sinds de jaren vijftig kent Nederland het stelsel van publiekrechtelijke bedrijfsorganen. De logica achter de Wet op de PBO's is een neo-corporatistische. De overheid riep organen in het leven waarin het bedrijfsleven werd gerepresenteerd, zodat het bedrijfsleven een spreekbuis had en de overheid de desbetreffende bedrijfstak kon aansturen. Het bestuur van een schap bestaat uit vertegenwoordigers van de aangesloten private verenigingen. De betrokken ministeries alsmede de SER hebben een waarnemer in het bestuur. Het schap voert regelgeving van de overheid uit, maar probeert ook uit naam van de sector deze regelgeving te beïnvloeden.

Een merkwaardig fenomeen eigenlijk, en zeker in de hedendaagse Europese context (Dijkstra, 2000). Daarom is in de jaren negentig de discussie gevoerd over de vraag of het PBO-stelsel wel van deze tijd is. Deze discussie leidde tot een herziening van het stelsel, waarbij de schappen een aantal bevoegdheden moesten inleveren en het toezicht erop is verscherpt (Ten Have et. al. 1995).

Het Productschap Vis is de bedrijfsorganisatie voor de gehele visserijproductieketen. Alle organisaties, van zeevisserij tot detailhandel, zijn in het schap vertegenwoordigd. Het schap heeft daarom zowel werkzaamheden op het gebied van de aanvoer, de handel, de verwerking als de uiteindelijke verkoop.

De institutionele structuur van het visserijnetwerk

In en rond de zeevisserij zijn een groot aantal actoren actief, die allen min of meer van elkaar afhankelijk zijn. Tot het visserijnetwerk behoren de bran-

cheorganisaties, de Europese Commissie (EC), Directie Vis (LNV), het Rijksinstituut voor Visserijonderzoek (RIVO), het Productschap Vis en de Algemene Inspectiedienst (AID). De verhoudingen tussen deze actoren kunnen worden beschreven door te achterhalen welke handelingspatronen zij gebruiken in hun onderlinge interacties. Actoren handelen op basis van bepaalde formele en informele regels. Deze geïnstitutionaliseerde handelingspatronen (zie Klijn, 1996; Van Buuren en Klijn, 2003) zijn soms uitkomst van bewuste keuzen (wetten, contracten, afspraken), maar vaak ook het (onbewuste) bijeffect van het handelen van actoren. Regels geven aan welk gedrag in een bepaald netwerk ‘goed’ en ‘acceptabel’ is. Regels bakken wederzijdse domeinen af, geven aan hoe actoren met elkaar om dienen te gaan en aan welke criteria gezamenlijke ‘producten’, bijvoorbeeld het visserijbeleid, dienen te voldoen.

Het netwerk wordt gestructureerd door regels (Kiser & Ostrom, 1982; Scharpf, 1997). Dat wil niet zeggen dat deze regels harmonieus op elkaar aansluiten. Regels geven uitdrukking aan (deels) strijdige doelen en belangen. Daarom kunnen regels onderling strijdig zijn. Dit wordt des te duidelijker als actoren door hun gedrag bepaalde regels zwaarder aanzetten of juist niet volgen en dus schenden. Regels zijn geen onaantastbare grootheden. Zij worden in voortgaande interactie tussen actoren in een netwerk opnieuw bevestigd of geschonden. Als deze schending niet effectief wordt gesanctioneerd door andere leden van een netwerk, kan dit betekenen dat de regels hun betekenis verliezen en de handelingen van de actoren niet langer structureren.

Regels zijn niet tijdloos. Ontwikkelingen in de tijd kunnen ervoor zorgen dat een voorheen bevredigende regelset ter discussie komt te staan. Terwijl informele instituties vaak relatief geruisloos worden aangepast, zijn formele regels veel moeizamer aan te passen. Dit kan leiden tot ‘institutionele inertie’ met als gevolg dat er fricties ontstaan in een netwerk.

Het visserijnetwerk wordt gekenmerkt door deels strijdige regels. Het Productschap bevindt zich door zijn unieke positie tussen overheid en sector vaak in het brandpunt van deze conflicterende regels. In dit artikel ga ik in op twee regels waarvan de strijdigheid in de afgelopen jaren steeds duidelijker is geworden (voor meer: zie Van Buuren, 2002).

De eerste regel omschrijft het domein van het schap ten opzichte van ministerie en sector en zou als volgt kunnen worden omschreven: ‘Het Productschap vertegenwoordigt de belangen van de sector, rekening houdend met het algemeen belang, zij ondersteunt de sector waar deze dat nodig acht en werkt mee aan de implementatie van het overheidsbeleid’. Deze regel vloeit logischerwijs voort uit de Wet PBO en wordt door de betrokken actoren ook erkend, al is er verschil van mening over de concrete invulling ervan.

Datzelfde geldt voor de tweede aan de vorige verwante regel. Deze luidt: ‘De brancheorganisaties hebben een beslissende stem ten aanzien van het doen en laten van het Productschap’. Ook deze regel vloeit voort uit de structuur van een schap, zoals vastgelegd in de Wet PBO. Het zal duidelijk zijn dat deze regels ervoor zorgen dat het schap nogal eens moet schipperen. De frictie wordt des te duidelijker als het ‘algemeen belang’ steeds meer gaat conflicteren met het visserijbelang.

Doordat het ministerie en de Europese Commissie het algemeen belang van de visserij steeds meer definiëren in termen van duurzaamheid, is het economisch visserijbelang onder druk komen te staan. Lange tijd werd de spanning tussen deze twee belangen gemitigeerd door de ‘draagvlakregel’. Deze regel kan omschreven worden als: ‘Er dient zoveel mogelijk gestreefd te worden naar draagvlak bij de sector over voorgenomen beleid’. Deze netwerkregel zorgde er lange tijd voor dat de verzoening tussen algemeen en visserijbelang soepel tot stand kwam. Dorren (1996: 102) stelt: “De beleidsmakers moeten zich in alle bochten wringen om het de vissers naar

de zin te maken. ‘Draagvlak creëren’. Slagen ze daar niet in, dan blijft hun beleid een dode letter (...)

Werden voorheen harde maatregelen regelmatig op de lange baan geschoven omdat er geen ‘draagvlak’ voor was, verandert dit nu, vooral door de opstelling van de EC. Daardoor komt het Productschap, als ‘draagvlakmachine’ pur sang, in een lastig parket.

De visserij in problemen

Al langere tijd worstelt de zeevisserij met het probleem hoe zij op een bedrijfseconomisch verantwoorde wijze kan voldoen aan de gestelde eisen aan haar bedrijfsuitoefening. Eind jaren zeventig komt de Europese Commissie met de eerste quoteringsregelingen. In de jaren tachtig leidt de onwil bij de Nederlandse vissers om hun vangsten te beperken tot hevige botsingen met de overheid. Zelfs minister Braks wordt het slachtoffer van de problemen.

Onder Bukman, Braks’ opvolger, wordt gezocht naar een oplossing voor het vangstbeheer. In overleg met het Productschap Vis wordt, onder leiding van oud-premier Biesheuvel, een stuurgroep gevormd die voorstellen moet doen om te komen tot nieuwe vormen van vangstbeheer. Deze komt in 1992 met een voorstel waarin de sector zelf verantwoordelijkheid neemt om de quotaregelingen uit te voeren. Per 1 januari 1993 is het Biesheuvelstelsel een feit. De zeevissers verdelen zich in groepen, onder leiding van onafhankelijke voorzitters, en beheren voortaan zelf de quota. Het Productschap Vis krijgt een coördinerende rol en het ministerie behoudt de eindverantwoordelijkheid.

Het Biesheuvelstelsel functioneert naar behoren (LEI, 1996). De quota’s worden netjes opgevist, overtredende groepsleden worden geconfronteerd met groepsstraf. Problemen kunnen in de bestaande structuur worden opgelost. Het beheer van (teruglopende) quota is in de landelijke politiek geen issue meer.

Desalniettemin kan de visserij niet tevreden achterover leunen. Op allerlei wijzen proberen de nationale en de Europese overheid de visserij aan te zetten tot meer duurzame visserij. In 1993 verschijnt de Beleidsnota zee- en kustvisserij en enkele jaren later komt het ministerie met het voorstel om ‘ecosysteendoelen’ in te voeren. Ook wordt een deel van de Noordzee voor de visserij gesloten. Allerlei Europese maatregelen op het gebied van motorvermogen en technische aanpassingen om jonge vis te beschermen en de bodemflora te sparen worden ingevoerd. De maatschappelijke kritiek op het gebruik van de boomkor (een visnet dat met kettingen de bodem omwoelt) groeit en dwingt de sector na te denken over alternatieve vangstmethoden.

De sector is maar gedeeltelijk bereid de omslag naar een duurzame visserij te maken, al ziet zij in dat dit op langere termijn zal moeten. Maar zeker als het gaat om, in hun ogen, ondoordacht beleid van Europese zijde is de bereidheid om mee te werken gering. In Europa wordt er niet naar hen geluisterd.

Dieptepunt in de confrontatie tussen sector en overheid is de sluiting van grote delen van de Noordzee eind 2000 op last van de EC in reactie op de lage kabeljauwstand. De zeevissers blokkeren de monden van de Nederlandse zeehavens. Zij vinden de sluiting ondoordacht en onnodig, een slechte zet van een autoritaire Commissie. Dit heeft zij de EC trachten duidelijk te maken, maar deze heeft niet willen luisteren. Hoewel de sector inkomenscompensatie krijgt, zijn de verhoudingen dusdanig verslechterd dat de bereidheid van de sector om zélf ecologisch vriendelijke initiatieven te nemen, tot het nulpunt daalt.

De laatste jaren zien we enige verandering bij de sector. In 2002 gaat de Stuurgroep Nijpels van start met de opdracht het quotabeheer in het Biesheuvelstelsel te vervolmaken en het stelsel te verbreden met zaken als het door groepsbesturen laten controleren van de maaswijdten, het gebruik van verboden netvoorzieningen (binnenzakken die de maaswijdte verkleinen

zodat jongere vis niet kan ontsnappen) en het motorvermogen. Ook wordt gewerkt aan een ‘Toekomstvisie duurzame kottervisserij’.

De dreigende reducties van de vangstquota voor 2004 doen echter vrezen dat de vissers hun bereidheid om aanpassingen door te voeren niet lang zullen behouden.

Het schap in spagaat

Het Productschap Vis heeft een lastige rol in deze ontwikkelingen. Enerzijds moet het schap de sector meekrijgen met het overheidsbeleid, en moet het ook meewerken aan de implementatie ervan. Anderzijds is het de spreekbuis van de sector en moet het sectorbelangen verdedigen. Het bestuur van het schap bestaat uit sectorvertegenwoordigers en zij moet activiteiten van het schap goedkeuren.

Het schap is niet erg populair in de visserijsector. De sector heeft een afkeer van betutteling en wenst zo weinig mogelijk bemoeienis van buitenaf. Het schap is één van deze betuttelaars en moet daarenboven door de vissers zelf (middels heffingen) betaald worden!

Daarom moet het schap bij alles wat het doet zich afvragen of dit acceptabel is voor de sector en of de overheid er mee kan leven. Het schap is overtuigd van de noodzaak van duurzame transitie en probeert dit actief over te brengen bij de sector. Het aanstellen van een beleidsmedewerker duurzame visserij (overigens geaccordeerd door het bestuur) is wat dit betreft exemplarisch. Ook het organiseren van een discussiedag voor alle vissers over verantwoord ondernemen in de visserij is een goed voorbeeld van een dergelijke poging.

Opvallend is dat de overheid, en zeker de Europese, weinig oog lijkt te hebben voor gevoeligheden in de sector. Zij verwijten het schap geregeld dat het zich teveel als belangenbehartiger opstelt. Het ministerie erkent deze functie wel, maar stelt steeds nadrukkelijker dat een schap het ministerie

niet dwars moet zitten. Van een schap wordt verwacht dat het zich loyaal opstelt ten opzichte van het departementale beleid, ook als dit de sector ‘pijn’ doet. Veel minder dan voorheen is ‘draagvlak’ voor het ministerie een eerste vereiste om over te kunnen gaan tot beleidsaanpassingen.

De sector wenst voorsnog juist hardere onderhandelingen. Een visserijvoorman drukte het zo uit: “Waar een algemeen belang gediend kan worden, kan het Productschap zich best manifesteren. Maar, daarbij moet het niet uit het oog verliezen namens wie het iets naar voren moet brengen, invloed uit moet oefenen. Het Productschap is geen maatschappelijke organisatie. Het zal dus toch meer het belang moeten laten horen, namens wie het bestaat”.

Het schap kan zich niet permitteren om de sector tegen zich in het harnas te jagen. Daar krijgt het overigens ook niet de ruimte voor. Het schap is voor zijn voortbestaan afhankelijk van de goodwill van de sector. De sector is de afgelopen jaren sterk geëmancipeerd. Daarbij komt nog dat zijn publiekrechtelijke status onder druk staat als gevolg van de PBO-discussie (zie ook Oogst, 2000).

We zien dat het schap meerdere strategieën volgt. Enerzijds maant het de overheid begrip op te brengen voor de problemen van de sector. Daartoe mobiliseert het schap in ruime mate wetenschappelijke en praktische argumenten.

Anderzijds werkt het schap, in overleg met de sector aan een Toekomstvisie ‘Duurzame visserij’ en initieert het onderzoek naar mogelijkheden van de pulskor om daarmee het gebruik van de zwaar bekritiseerde boomkor te kunnen beëindigen.

Naar een oplossing?

Het Productschap Vis zit tussen twee vuren, met name in de discussie over meer duurzame visserijvormen. De laatste decennia is de spanning

nog groter geworden; in de landbouw en visserij moest men overgaan van het verdelen van rijkdom naar het verdelen van schaarste.

De vraag is of er voor het schap een uitweg is uit deze spanning. Er zijn een aantal mogelijkheden te noemen. Zowel de private als de publieke partijen hebben baat bij het schap. LNV wil zich vooral bezig houden met algemeen beleid en het imago van “clientèledepartement” afschudden. Daarmee is het belang van een intermediaire organisatie groter geworden. Deze kan bij de ten uitvoerlegging van pijnlijke maatregelen veel onvrede kanaliseren en via overlegfora verzachten. Anderzijds heeft de sector baat bij een professionele ondersteunende organisatie, die de sector kan begeleiden bij deze omslag. Niet alleen in termen van middelen en professionaliteit, maar ook omdat het schap de gehele (intern verdeelde) sector overkoepelt.

Ook in andere sectoren moet een omslag naar meer duurzame productietechnieken worden gemaakt. De daarbij betrokken schappen hebben allemaal te maken met frictie rond hun dubbelrol. Daarbij gaat de meeste aandacht naar de rol van de vertegenwoordiging door besturen van brancheorganisaties. Het schap fungeert dan vooral als kop van jut, maar “bedrijfslichamen zouden meer rechtstreeks contact met hun achterban moeten zoeken en zich meer profileren” (Dijkstra, 2000: 58). Als zij daar niet in slagen, dreigt voor hen hetzelfde lot als het Landbouwschap dat werd opgeheven omdat het er niet in slaagde een nieuwe rol te vinden die paste bij een emanciperende sector, met mondige brancheorganisaties.

Wijzigingen in de schapstructuur zouden de rol van de PBO-lichamen in het adaptatieproces vergemakkelijken. De SER kan hierbij een rol spelen, als toezichthouder op de schappen. “Cruciaal bij dit toezicht is dat de SER dient te streven naar een verdere ontvlechting tussen private organisaties en bedrijfslichamen” (Dijkstra, 2000: 58). Alleen als het schap zonder gevaar voor zijn positie enigszins ‘voor de troepen’ uit kan lopen, kan het een voortrekkersrol in het aanpassingsproces vervullen.

De PBO-constructie, met haar intieme relaties tussen ministerie en sector, heeft niet kunnen verhinderen dat het visserijnetwerk inmiddels is opengeboken. Een star vasthouden aan de traditionele invulling van de schappenstructuur doet geen recht aan nieuwe verhoudingen; landbouw en visserij hebben in steeds sterkere mate te maken met andere dan economische belangen. Het ligt dan ook voor de hand dat deze belangen een plaats krijgen in de bedrijfsorganisatie.

Evenals wat bij de SER is gebeurd, door toevoeging van een zogenaamde Groene Kamer, zouden de schappen zich moeten beijveren om 'groene partijen' intensiever te betrekken bij de belangenarticulatie. Als het maatschappelijk belang van bedrijfssectoren breder wordt gedefinieerd dan alleen het bedrijfseconomisch rendement, zou ook de grondslag van het PBO-bestel moeten worden verbreed. Ook andere belangen zouden bij de standpuntbepaling binnen de PBO moeten worden betrokken (zie De Vries en Carasso, 1995).

Een schap bestaat echter bij de gratie van zijn achterban. Als deze niet bereid is om de deur open te zetten voor andere partijen met andere belangen, kan het schap dergelijke veranderingen niet succesvol aanbrengen.

Een analyse vanuit institutioneel perspectief

De opkomst van postmateriële waarden zoals ecologie en duurzaamheid, die van buiten het visserijnetwerk binnendringen, zijn geïnstitutionaliseerd in nieuwe evaluatiecriteria voor beleid. Het ministerie neemt ze in de jaren negentig meer en meer serieus. Hoewel dit veel moeite kost (de problemen in de jaren tachtig zijn wat dat betreft illustratief) weet LNV een omslag van cliëntlededepartement naar een ministerie van algemeen bestuur te bewerkstelligen (Termeer, 1993). "Thans ziet het ministerie zich steeds vaker genoodzaakt te benadrukken dat voor haar beleid niet één of enkele

deelbelangen, maar het algemeen belang het zwaarst moet wegen, dat wil zeggen de afweging en positiebepaling van landbouwbelangen binnen een bredere politieke context” (Hoetjes, 1993: 124). Wat voorheen een ‘visserijbeleidsgemeenschap’ genoemd werd, is nu een ‘strijdpuntennetwerk’ (Bekke et. al. 1994). Het relatief introverte visserijnetwerk is door zowel de EU als de milieubeweging opengebrouwen. De visserij heeft bij ‘haar’ departement forse concurrentie gekregen van natuur- en milieugroeperingen. Het ministerie is daarom niet meer in staat om eenzijdig het landbouw- en visserijbelang te behartigen, maar wordt geacht ook milieubelangen te behartigen (Becker & De Vries, 1993).

Als we deze ontwikkelingen analyseren met behulp van het regelperspectief, zien we dat de toenemende druk vanuit publieke actoren op het visserijbedrijf druk op de draagvlakregel oplevert.

Het Productschap blijft in de, vooralsnog onopgeloste, spanning tussen de twee netwerkregels opereren. De eerste regel, ‘Het Productschap vertegenwoordigt de belangen van de sector, rekening houdend met het algemeen belang, zij ondersteunt de sector waar de sector dat nodig acht en werkt mee aan de implementatie van het overheidsbeleid’, staat steeds vaker op gespannen voet met de regel: ‘De brancheorganisaties hebben een beslissende stem ten aanzien van het doen en laten van het Productschap’. Nu Europese en nationale overheden de draagvlakregel (het zoveel mogelijk streven naar draagvlak) steeds vaker negeren, wordt het schap ertoe gedwongen beleid te verkopen dat indruist tegen de korte-termijn belangen van de vissers. Het schap erkent dat het algemeen belang in de visserij steeds nadrukkelijker wordt gedefinieerd in termen van duurzaamheid en wil hier zeker rekening mee houden. Als de sectororganisaties dit niet overnemen, kan het echter weinig beginnen.

Soms wordt door het Productschap gedacht aan het bewust breken met de belangenregel, ofwel het kiezen van een eenzijdige strategie ten gun-

ste van een ‘groener beleid’. Dit zou echter de toch al niet zo grote populariteit van het schap verder doen afnemen. Dit is voldoende reden voor het schap om zeer omzichtig te werk te gaan.

We zien dat de institutionele regels die onlosmakelijk zijn verbonden met het ‘neocorporatistisch’ karakter van de PBO, zich slecht verhouden tot een besluitvormingsomgeving waarin tal van actoren en belangen vrijelijk toegang hebben en waarin exclusieve relaties tussen beleidsactoren en sector niet gewenst zijn. Er ontstaat een situatie waarin praktijken wijzigen maar waarin de netwerkregels daar nog niet op zijn aangepast.

Vooralsnog lijkt het niet te lukken om deze spanningen weg te nemen. De uitkomst hiervan lijkt een dilemma tussen ‘buigen of barsten’. De in dit artikel beschreven fenomenen als institutionele onbalans en institutionele inertie zijn het waard om meer aandacht te krijgen in het denken over netwerkmanagement. Het wijzigen van spel- en netwerkregels (zie Klijn, 1996, Klijn et. al. 2000) is minder eenvoudig dan vaak wordt verondersteld. Onder invloed van maatschappelijke en politieke dynamiek kunnen rollen en strategieën van actoren veranderen. Dit betekent echter niet dat daarmee institutionele verhoudingen zondermeer mee veranderen. Het moderniseren van deze verhoudingen is in ieder geval een kwestie van een lange adem en gaat niet zonder fricties. De voortdurende discussie over taak en plaats van de PBO is daar een goed voorbeeld van.

Noot

¹ De aan dit artikel ten grondslag liggende scriptie ontving de VB-scriptieprijs 2002. Zie voor de samenvatting www.bestuurskunde.nl. Ik dank Sandra van Thiel en Erik-Hans Klijn voor hun commentaar op eerdere versies van dit artikel.

Literatuurlijst

Becker, B.L. & de Vries, J. Quotering en politisering van visserij. In: Kickert, W.J.M. (red.) Veranderingen in management en organisatie bij de rijksoverheid. Samsom H.D. Tjeenk Willink, Alphen aan den Rijn, 1993.

Bekke, H.; Vries, J. de; Neelen, G. De salto mortale van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Beleid, organisatie en management op een breukvlak. Samsom H.D. Tjeenk Willink, Alphen aan den Rijn, 1994.

Buuren, M.W. van, Productschap, Quo Vadis? Vechten en volgen in een dynamisch netwerk. Rotterdam (afstudeerscriptie), 2002.

Buuren, M.W. van; Klijn, E-H. Kapitein in de storm? De rol van het Productschap Vis in een veranderend zeevisserijnetwerk. In: Bestuurswetenschappen (in behandeling), 2003.

Dijkstra, G.S.A. Product- en Bedrijfsschappen als lichamen van openbaar en functioneel bestuur. In: SER, Met raad en daad. Visies op de toekomst van de overleconomie op nationaal en sectoraal niveau. Uitgave van de SER en de product- en bedrijfsschappen ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de Wet op de bedrijfsorganisatie. 's-Gravenhage, 2000.

Dorren, G. Diagnose: zeeziekte. In: Waagmeester, K. (red.) Creatieve Democratie. Kroniek van duurzaam Nederland. Nationale Commissie voor internationale samenwerking en duurzame ontwikkeling. Haasbeek, Alphen aan den Rijn, 1996.

Have, K. ten, Bekkers, V., Nagelkerke, A. & Stoppelenburg, P. Het schap de maat genomen. Evaluatieonderzoek naar het functioneren van de product- en bedrijfsschappen. Onderzoek in opdracht van het ministerie van SZW verricht door IVA, Tilburg. VUGA, Den Haag, 1995.

Hoetjes, B.J.S. Landbouw, Natuurbeheer en Visserij. Profiel van een ministerie. Departementale studies nr. 4. VUGA Uitgeverij B.V. 's-Gravenhage, 1993.

Kiser, L. L. & Ostrom, E. The Three Worlds of Action. A Metatheoretical Synthesis of Institutional Approaches. In: Ostrom, E. (ed.) *Strategies of Political Action*, Sage Publications, Beverly Hills, 1982.

Klijn, E-H. *Regels en sturing in netwerken. De invloed van netwerkregels op de herstructurering van naoorlogse wijken*. Eburon, Delft, 1996.

Klijn, E-H.; Bueren, E. van; Koppenjan, J. (2000) *Spelen met onzekerheid. Over diffuse besluitvorming in beleidsnetwerken en mogelijkheden voor management*. Eburon, Delft.

LEI-DLO Bijdrage aan de eindevaluatie van de uitvoering van de voorstellen van de stuurgroep Biesheuvel. Mededeling 575. Landbouw-Economisch Instituut, afdeling Visserij, december 1996.

Oogst Landbouw (26 oktober 2001) *Productschappen: waardevol maar altijd ter discussie*.

Termeer, C.J.A.M. *Cultuurverstarring op Landbouw, Natuurbeheer en Visserij*. In: Kickert, W.J.M. (red.) *Veranderingen in management en organisatie bij de rijksoverheid*. Samsom H.D. Tjeenk Willink. Alphen aan den Rijn, 1993.

Vries, J. de & Carasso, L.C. *Postmodern corporatisme : naar nieuwe allianties tussen overheid en samenleving*. In: Dijkstra, G.S.A.; Meer, F.M. van der; Meer, J.W. van der (red.) *Productschappen en Bedrijfschappen onderzocht. Het functioneren van bedrijfslichamen als intermediair bestuur*. Samsom H.D. Tjeenk Willink, Alphen aan den Rijn, 1995.

Weggeman, J. *Controversiële besluitvorming. Opkomst en functioneren van groen polderoverleg*. Lemma, Utrecht, 2003.